

Агуу Илалтын 76 жэлэй ойн баяр боложо байхадань,нагаса тухайгаа дурасхаал бэшэхэ дуран хүрэнэ. Минии нагаса Цыденан Дансаран Цыбденович булагд гарбалтай, готол-буумал угай, хоогойтоной Цэбдэнэй Цэдэнэй одхон хүбүүн 1911ондо Сэлэнгын аймагай Тохой нууринда түрэнэн юм. Абжаан эжынгээ 43-тайда гарахан. Лайжад, Дашанима, Долгор басагадай нүүлдэ хүбүүтэй болоходоо, аба, эжын аргагүй ехэ баярлаа нэн. Дансаран эрхэ тангилаар бага балшар наһандаа өөдөө болоһон.

- Абаяа дахажа,алирһа жэмэс ехээр түүгээд,томо түйсэнүүд соо хэжэ,нүхэ малтаад,хадагалдаг нэмди. Аба Дансаранаа ходо нюргандаа үргэлөөд ябадаг нэн. Манай аба ехэ хүсэтэй,томо хүн байгаа,оройдоошье эсэдэггүй, - гэжэ минии эжы Долгор Цыденовна хөөрэдэг нэн. Үбэлдөө тэрэ алирһаа арһан туулмагууд соо хээд, морёор хадаһаа буулгаад, Үдын Байшан (Улаан-Үдэ) ошоожо, яармагта наймаалдаг нэн.

Абань хүбүүнэйнгээ долоотойхон байхада,наһа бараһан. Сэдэн бүхэ барилдаанда ехэ дуратай, зунай найндэртэ ходо түхүүлдэг нэн. Барилдаанда гэмтээд хэбтэри байхадань, хүбүүхэниинь абадаа эрхэлхэ ханаатай дүтэлхэдэнь,абамнай бургааһаар айлгажархидаг байгаа гэжэ эжы хөөрэдэг бэлэй. Дансаран минии наһа барахада, ехэ уйдажа, бархирха гэдэг нэн.

Дансаран ашайа баабайн лэ хүмүүжүүлэ гэхэдэ,алдуу болохогүй. Сэбдэн зайһан ехэ эрдэмтэй хүн байһан. Олон газетэ, журналнууды асаруулдаг. Баруун ханадань хаанай булын буулгаһан зураг үлгөөтэй байдаг нэн. Сэбдэн зайһан олохон лэ нутагаархидаа үзэг, бэшэгтэй болгоһон. Гомбо Бадмажапов,тэрэнэй шаби, эхэ эрдэмтэй,олон хэлэ мэдэхэ баян,ноён хүн байһан.Ород- япон дайнай үедэ ехэ алта мүнгөөр фронтдо туһалһан.Токиогой университетэй монгол хэлэнэй багша ябаһан,Хитадта хүдэлһэн.Иимэ баримтанууды Юрий Ешиевич Будавай ФСБ-нэ асаруулһан хэрэг соонь уншаа нэм.Гомбо ноён 1938 ондо Монголдо баригдаад, Үдын түрмэдэ алуулһан.Бага ябахандаа,иимэ хөөрөө шагнаһан байнаб.Манай түрэлэй хүн,Максар ахай нюдарган баян гүүлээд,хэнээлтэдэ ороо юм. Тэрэ иигэжэ хөөрэлһэн байгаа: «Би хүбүүгээ,һамгаяа үхүүлээд ябааб,түрмэдэ Гомбо ноёнтон уулзашахадаа, ехээр уяраад бархирхад, тэрэ хэлээ бэлэй: «Максар,ши бү бархира.Хайшан гэхэбши,үйлын үри иимэ ха юм».Ухаатай хүнэй хэлэхэдэ,досоом тэгшээрэ нэн».Гомбо ноён арад зондоо ехэ туһалдаг нэн.Нютагтаа нургуули баруулһан байна.Баян,ноён хүн хадаа ехэ гоёор байха:саад,огород ургуулха, Хүл нуур дээгүүр онгосо ябуулха.

- Хитад һамгатай байгаа,хүбүүниинь 1906 оной,һамтай сасуу юм нэн, - гэжэ эжы хөөрэдэг нэн.

Манай үбгэ эсэгэ иимэ ехэ хүнэй багшань байһан юм даа.Сэбдэн зайһан ехэ ажалайнгаа түлөө Рос-сии гүрэнэй, Зүүн Сибириин губернаторай зүгһөө орден, медалаар шагнагдаһан юм. Хорёод онуудаар засаг нэлгэбэ, улайба гээд,бүхы шагналнуудаа шүбүүнхэ соо хээд,

ХОЁР ДАЙНДА ХАБААДАГША – ЦЫДЕНОВ ДАНСАРАН ЦЫБДЕНОВИЧ

баруун Тохойдоо модоной хажууда хадагалаа юм. Нэгэ заа сагай бараг болоходо,тэрэ шүбүүнхээ олохоо болишоо нэн, энэмни эзэтэй болоо хадаа гэгшэ нэн. Сэбдэн зайһан аша хүбүүгээ бэшэг, номдо нургаа. Дансаран хуушан монголоор ехэ гоёор бэшэдэг, уншадаг байгаа.Хожомын ехэ түргөөр лата, ород бэшэгтэ нураа нэн. Хүдөөгэй ажалда хүдэлөө: талха тарья ургуулха, үбнэ хулһа бэлдэхэ, табан хушуун малаа үдэхэ.

Урданай буряадууд жэлэй дүрбэн сагта адууһа малаа туугаад лэ,ходо нүүжэ ябадаг зон байгаа ха юм даа. Сэбдэн зайһан - Далайн хүбүүн. Намаржааниинь Хяакта,Монгол ошохо харгыһаа урагшаа нэн.Энэ газарта Далайтан талха ургуулдаг нэн.Мүнөөшье Далайтан гэхэ. Эндэ колхозой полевой стан байрладаг. Далайн Сэбдэнтэн шангахан ажахы эрхилдэг байгаа.Дансаран Цыденов угтай хүнэй үри гээшэб гэжэ досоого ходо омогорхожо ябадаг нэн.

1934 ондо Дансаран нутагайнгаа сэбэр хайхан Бутыт-Хандатай айл бүлэ болоо бэлэй. 1935 ондо Додя гэжэ хүбүүтэй болоо, 1937 ондо Лиза басаган гараа. Буркавдизиондо алба гараад, 1939 ондо Халхын-Голой дайнда хабаадалсаад, амиды мэндэ бусажа ерээ.

1928 ондо Жаргалантын голдо хүдөө ажахын «Хубисхал» гэжэ нэрэтэй коммуна байгуулагдаа. 1934 ондо жаахан коммуланууд Тохой, Доодо-Гол, Шэнэ-зам, Пятилеткэ нэгдэжэ, ехэ Тельманай нэрэмжэтэ артель болоо. Анхан Намаг гэжэ газарта, түмэр замай хойно Хуушан центр байһан юм. 1938 ондо артель шэнэ газарта нүүгээ. Аргагүй ехэ ажал бусалаа. Шэнэ нургуули, клуб, больница гэхэ мэтэ баригдаа бэлэй. Энэ ехэ ажалы эмхидхэн хүнүүд гэхэдэ, Жаргалантын сомоний туруулэгшэ Шагдар Мунколоевич Аюшиев, парткомой секретарь Тогочи Данзанович Данзанов, түрүүлэгшэ Дагба Доржиевич Очиров. Дайнай урда жэлнүүдтэ Тельманай нэрэмжэтэ артель ехэ баяжаа бэлэй, колхоз-миллионер болоо нэн. Ехэ талха тарья ургуулдаг байгаа. Энэ ехэ амжалтада бүхы зон, минии Дансаран нагасын хэнэн ажал бии.

Дансаран Цыденов үндэр гоё бэтэй, сээжэ үргэн, ажалша бэрхэ хүн ябаа ха даа. Поэт Дамба Дашанимаев үбнэ хуряалгада Дансаран залуу нүхэрөө хараад, иимэ шүлэг зохёожорхёо ха:

Арбанхан шүдэтэй хажууртаа
Ардагхан моридоо
паарлуулжархёод,
Амтатай хүхэхэн ногоогоо
Аятайгаар таһалуулан
ябанам даа.

1941 ондо дайн эхилшэбэ. Тохойдо үбнэндэ ябажа байхадаа, Дансаран повесткэ абаад: -Дайн гээшэ ехэл муухай юм даа,- гэжэ ханаа алдаад, Халхын-Голой дайнда ябаһанаа, магад, ханахадаа хэлээ бэлэй.

Иигэжэ хоёр заахан үхибүүдээ, 73-



Цыденов Дансаран Цыбденович (1911-1942)

тай эжыгээ, һамгаяа орхижо, Баруун фронт мордоо бэлэй.

Энэ үнгэрһэн Сагаалганай үдэрнүүдтэ Дансаран нагасынгаа басагантай, абынгаа нутагта ажаһуудаг Лиза хээтэйтэй уулзажа ерэбэб. Мүнөө Елизавета Дансаруновна Цыденова 84 наһатай. 1956 ондо Загастайн дунда нургуули эрхимээр дүүргээд, бухгалтер мэргэжэлтэй болоһон. Бүхы наһаараа ахалагша бухгалтерар, ой модо үйлэдбэрилгын ажахыда,Сэлэнгын аймагай Ардасанда, Прибайкалийн Еловкодо ажалайнгаа амаралтада гаратараа хүдэлөө. Гүрэн түрэнөө олон шагналнуудтай. Суулгын Дэмбрэл нүхэртээ гурбан үхибүүды хулыень дүрөөдэ, гарыень ганзагада хүргэжэ табья, 7 ашанартай, 10 гушанартай, зээнсэртэй. Давыд Дансаранович ахайтанниинь баһал олон болонхой.

- Би абынгаа дайнда мордоходо, оройдоол гурбатайхан байгаа. Юумэ бүүр-түүр ханадагби. Абам городһоо бүмбэгэ асараа нэн, тэрээгээрнь ходол наададаг нэмди ахайтаяа. Абатааа хүхэ сэсэг суглуулһанаа ханаха хүм. Абамни ехэ уран хүн бэлэй, модоор тэбшэ, элдэб амһартанууды хэдэг байгаа. Мүнөөшье болотор хэнэн юумэнүүдын бии юм.

Абаһаамни нэгэл бэшэг ерээ нэн. «Бидэ Баруун фронт ошоожо ябанабди. Намтай сугтаа манай нутагай Тазиев ябана» гэжэ бэшээ нэн. «Тазиев Сафиула Миндубаевич, 1905 г.р, с. Жаргаланта, татарин, призван в 1941г., рядовой, пропал без вести 1942 г.» гэжэ Дурасхаалай ном соо бэшэтэй байна.

Гэртэхиндэнь Цыденов Дансаран нураггүй үгы болоо гэжэ 1942 ондо саарһан ерээ нэн. Олонхи сэрэгшэд нэрэ обогоо бэшээтэй медальоноо зүүдэггүй байгаа ха юм, тэрээн-

тэй ябаа һаа, алуулшахабди гэжэ һэжэглэдэг нэн. 1941-1942 онуудта Москва шадар аргагүй ехэ байлдаан болоо хамнай даа Сибиригууд 1941 ондо сэхэл ерэжэ байгаа. Эндэл Дансаран нагаса ами наһаяа алдаа хадаа гэжэ ханагдана. Эжын хүбүүгээ үхэ үхтэрөө хүлээгээ. Амиды мэндэл гэжэ найдадаг нэн.

Дайнай хүндэ жэлнүүд соогур Дансаран Цыденовэй һамган Бутыт Ханда Дамбиевна трактор агтын жолоо барижа ажаллаа, дайнай хүлээр наалишанаар хүдэлөө. Эжын Додя Лиза хоёр ашанараа, гэртэхи, газзахияа жэншэдгүй зохидоор хараад байдаг нэн.

- Сүлөө сагай болоходо, хониной ноһо ээрэжэ, дулаан оймһонууды оёдог нэн. Миниишье хүбүүндэ хүртэжэ болохо гэжэ найдадаг нэн - гэжэ аша басаганиинь дулааханаар дурсажа нуугаа нэн.

Тельманэй нэрэмжэтэ сельхозартель 1943 оной сентябриин 5-да 38 мори тэргээр хэдэн рейс хэжэ,12000 пүүд талха түшаажа,жэлэйнгээ түсэб дүүргээ.1941 оной октябрь нарада армида 83 паар валенка,18 паар хүдэнэн хүүртиг, дулаан 8 үмдэ, үбэлэй 58 малгай, 55 паар бээлэй, 115 паар ноһон оймһо, 96 паар оройлто, элдэнэн хониной 154 арһан, 182 кг ноһон г.м дулаан хубсаһа хунар эльгээһэн байна. Жэшээ болгожо,эдэ баримтанууды «Бурятия в годы Великой Отечественной войны 1941-1945гг» гэжэ ном сооһоо абабаб.

Дайнда мордохон Дансаран Цыденовэй эжы - Абжаан хээтэй, хани нүхэрын Бутыт-Ханда Дамбиевна, бүхы үлэнэн зон өөрынгөө ажалар Агуухэ Илалты шэрээлсэһэн хүнүүд гээшэл даа.

Миний эжы 1950 ондо хүбүүтэй болоходоо, нэгэ зурхайша ламада үзэл үзүүлһэниинь, дайнда алуулһан дүү хүбүүншни ерээ гэхэдэнь, ехэ баярлаа бэлэй. Дагба хүбүүниинь томо болохо бүрээ нагасадаа адли болоо нэн: нюур шарайгаараа, шиираг бэээрээ, абари зангаараа. Дагба Цыденович бүхы наһаараа нутагтаа хүдэлөө, гидромелиоратор мэргэжэлтэй, мүнөө наһанайнгаа амаралтада гаранхай. Багшын ажалда хүдэлдэг Алла Нимаевна нухэртээ гурбан басагады ехэ болгоо, табан зээнэртэй,хоёр зээнэртэй, һайн ажаһууна. Иимэл даа Сэбдэн зайһанай үри наһаһадай түүхэ.

Бидэ Дансаран нагасаяа ходо-доол сэдхэлдээ ханажа ябадагбди. Үхибүүдтээ, аша зээнэртээ хөөрэдэгбди. Жаргалантада дайнһаа бусагүй хүбүүдтээ хүшөө табинхай. Цыденов Дансаранай нэрэ тэндэ бии. Нагасыннай мүнхэ дурасхаал ходоодоо зүрхэн соомнай.

Вера АЮШЕЕВА,
ажалай ветеран

Жаргаланта нутаг